

תוכן העניינים

1	כפרת היחיד ביום הכיפורים בזמן המקדש: גישות שונות בספרות התנאית	יוסף מרקוס
19	"מי שהולך לארץ ישראל אדרבא הוא יותר מרבה עוונות": יחסו של ר' יהודה החסיד לנסיעות למרחקים במפנה המאות השתים-עשרה-שלוש-עשרה	אהובה ליברלס
35	עמדתו של הרד"צ הופמן בפולמוס שמן השומשומין: עיון דיאכרוני לאור מקורות חדשים	טובה גנזל ואלי פישר
47	ענפי הנוסח של פרק יום הכיפורים בבבלי: היווצרותם, טיבם וייצוגם בעדים	רבין שושטרי
129	עיצובה של ברייתא די"ג מידות וזיקתה לספרא	יואל קרצ'מר-רזיאל
161	"דוד כתב ספר תהלים על ידי עשרה זקנים" (בבא בתרא יד ע"ב - טו ע"א)	ערן ויזל
187	Midrash and/as Allegory: the case of "Ella"	ישי רוזן-צבי
211	אל יהי המשל הזה קל בעיניך: לקראת הפואטיקה הרטורית של המשל	משה שושן
243	ביטול אמירת עשרת הדיברות בתפילה והפולמוס היהודי-נוצרי: בחינה מחודשת	שרגא ביק
277	The Story-Cycle in Bavli Nedarim 91a-b	יעקב (ג'פרי) רובינשטיין
299	כיבוד אם זקנה וחתירה לקדושה - הילכו שניהם יחדיו? דיון בשני סיפורים משלהי העת העתיקה	אמיתי גלס-שטגמן
331	Methods of Lexical Expansion in the Geonic Period – A Window onto the Cultural World of the Jewish Communities	רות שטרן
347	The Talmud of Babylonia	שי סקונדה
379		תקצירים בעברית
386		תקצירים באנגלית

CONTENTS

Yosef Marcus	Atonement for the Individual on <i>Yom Kippur</i> During the Time of the Temple: Different Approaches in Tannaitic Literature (Heb.)	1
Ahuva Liberles	"Traveling to <i>Eretz Yisrael</i> is, Even More, Sinful": A Stay-home Approach for Atonement According to Rabbi Judah the Hasid (Heb.)	19
Tova Ganzel and Elli Fischer	Rabbi David Zvi Hoffmann's Position on Sesame Oil: A Diachronic Study in the Light of New Sources (Heb.)	35
Rabin Shushtri	Textual Branches of Chapter ' <i>Yom Hakkippurim</i> ' in the Babylonian Talmud: Their Development, Quality, and Representation in the Witnesses (Heb.)	47
Yoel Kretzmer-Raziel	The Formation of the <i>Baraita of 13 Middot</i> and its Affinity to the <i>Sifra</i> (Heb.)	129
Eran Viezel	"David Wrote the Book of Psalms Through [<i>al-yedei</i>] Ten Elders" (BT, Bava Batra 14b-15a) (Heb.)	161
Ishay Rosen-Zvi	Midrash and/as Allegory: the case of " <i>Ella</i> "	187
Moshe Simon-Shoshan	"This parable should not be considered a small thing in your eyes": Towards a Rhetorical Poetics of the Mashal (Heb.)	211
Shraga Bick	The Cancellation of the Recitation of the Ten Commandments in Prayer and Jewish-Christian Polemics: A Re-examination (Heb.)	243
Jeffrey L. Rubenstein	The Story-Cycle in Bavli Nedarim 91a-b	277
Amitai Glass-Stegmann	Elderly Mothers and Holy Sons: An Examination of Two Late Antique Stories (Heb.)	299
Ruth Stern	Methods of Lexical Expansion in the Geonic Period – A Window onto the Cultural World of the Jewish Communities	331
Shai Secunda	The Talmud of Babylonia	347
Hebrew abstracts		379
English abstracts		386

עמדתו של הרד"צ הופמן בפולמוס שמן השומשומי:
עיון דיאכרוני לאור מקורות חדשים

טובה גנזל ואלי פישר

חוקרים שעסקו בכתביו ההלכתיים של הרב דוד צבי הופמן (להלן רדצ"ה: 1843-1921), התייחסו לתשובותיו בצורה סינכרונית. מיעוטם אף ציינו שרק במקרים מועטים מצוינים תאריכים בתשובות שפורסמו בספרו מלמד להועיל. החוסר בתאריכים, ועל פי רב גם של הנמענים, מנע מכל מי שעסק בתשובותיו של רדצ"ה את האפשרות להתחקות אחר התפתחותו כפוסק הלכה.¹ כך לדוגמא כתב דניאל גורדיס:

Unlike many *posekim*, he neglected to date his *teshuvot* (responsa), making it virtually impossible to trace the development of his thought on a given issue.²

אכן, המעיין בספר מלמד להועיל ימצא שתאריכים ושמות נמענים אינם שכיחים. עם זאת, העיון בכתבי יד שקדמו למהדורת הדפוס, יכול לספק מידע רב על התפתחותו של רדצ"ה כפוסק. כמו כן, נוכל להעריך את מועד כתיבתן של תשובות בטווח של שנים ספורות, ובחלק מהמקרים נוכל אף לדייק עוד יותר את זמן כתיבתן. מעבר לכך, מיפוי השנים שבהם נכתבו התשובות מאפשר במקרים רבים לקשור בין תשובה ונסיבות היסטוריות שהביאו לכתיבתה. אבחנה זו מאפשרת להעמיק את התובנות ביחס לעבודתו ההלכתית של רדצ"ה, ולעיין מחדש במסקנותיהם של חוקרים ביחס לעמדותיו ההלכתיות, שלא כללו עיון דיאכרוני.

מקורות המידע שברשותנו

על מנת לשחזר תיארוך התשובות של רדצ"ה כפי שהוא לפנינו בשו"ת מלמד להועיל, עלינו להתייחס לדרך שבה התלכדו תשובותיו לספר כפי שהוא במהדורות הדפוס

Jonathan M. Brown, *Modern Challenges to Halakhah [as Reflected in David Hoffmann's Melammed Leho'il]*, (Hebrew Union College - Jewish Institute of Religion, Chicago 1969), pp. 24-25; Adam S. Ferziger, *Exclusion and Hierarchy: Orthodoxy, Nonobservance, and the Emergence of Modern Jewish Identity* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2005), p. 173

Daniel H. Gordis, "David Zevi Hoffmann on Civil Marriage: Evidence of a Traditional Community under Siege", *Modern Judaism* 10:1 (Feb. 1990), p. 88

שבידינו. ביום הולדתו הארבעים ושמונה, רדצ"ה קיבל מחברת מבנו. על כך הוא מעיד בהקדמה שהוא הוסיף למחברת מאוחר יותר, בדף הכריכה (vorsatz), שהודפסה בראש הספר מלמד להועיל:³

והתחלתי לכתוב חידושים בפנקס זה ביום ב' דר"ח כסלו תרנ"ב לפ"ק, יום אשר ניתן לי פנקס זה במתנה מאת בני הבכור שיחי'. ואמרת, אולי זה הוא רמז מן השמים שאתחיל לכתוב חדושי תורה שלי, אחרי אשר כבר נהייתי בן מ"ח שנה...

מחברת זו שימשה את רדצ"ה לתיעוד של כתיבתו ובכלל זה: שיעורים, דרשות, חידושים ושו"ת. רדצ"ה עדכן את המחברת לאורך עשרים שנה, כך שלבסוף היא כללה 370 פריטים (או "סימנים" ממוספרים). המחברת היא המקור ל-233 תשובות מתוך 373 תשובות שהודפסו בשו"ת מלמד להועיל.⁴ לחלק מהשו"תים הללו אין מקבילות בספרו מלמד להועיל.⁵ בספרו הודפסו התשובות בחלוקה לנושאים, אך הסידור שלהם איננו כרונולוגי; במחברת שנמצאת בידי המשפחה, שהתאפשר לנו לעיין בה, מופיעות התשובות בסדר כרונולוגי. מעבר לכך, לאור העובדה שבכעשרים פריטים מופיע תאריך, יש באפשרותנו לעקוב אחרי מועדי הכתיבה של התשובות, שהרי כל תשובה שנכתבה במחברת נוספה אחרי התאריך האחרון שמופיע, ולפני התאריך הבא. לעיתים מדובר בפרק זמן של עד כחמש שנים, לעיתים שנה ולעיתים חלף רק חודש בין שני תאריכים שבהם הוא הוסיף פריט למחברת. בסופו של דבר, ספר מלמד להועיל פורסם בשלש חוברות בין 1926 ל-1932, אחרי פטירתו של רדצ"ה.⁶ בנו, משה יהודה הופמן, היה המוציא לאור אירגן וסידר את התשובות מחדש, מתוך אותה המחברת העיקרית, שבה נמצאות רוב התשובות שמופיעות בספר, ושהקדמתה מופיעה כהקדמת הספר הנדפס (להלן: "המחברת").

אולם, נוסף לספר המודפס שמורים בארכיונים מוסדיים ופרטיים הפזורים על פני תבל עשרות תשובות שרדצ"ה שיגר לשואלים, במכתבים ובגלויות. עיון מוקפד במחברת

- 3 זאת נוסף לשם הספר וכמה שורות על מהותו, שנכתבו על הצד הפנימי של הכריכה, ככל הנראה לאחר זמן.
- 4 מבוסס על החישוב של בן נינו של רדצ"ה, ר' שלמה הופמן, שהמחברת נמצאת ברשותו.
- 5 חלקן פורסמו על בסיס המצוי בארכיונים על ידי מרק שפירו בשנות התשעים, ראו: מלך שפירא, "מכתבים ותשובות מהרב ד"צ הופמן", המעיין, כרך לו, גליון ד, תשנ"ז, עמ' 1-14.
- 6 המהדורות הראשונות של שלשת חלקי הספר מלמד להועיל יצאו לאור על ידי דפוס "חרמון" בפרנקפורט על נהר מיינ כדלהלן: חלק א': שו"ת על אורח חיים, תרפ"ו; חלק ב': שו"ת על יורה דעה, תרפ"ז; חלק ג': שו"ת על אבן העזר וחושן משפט חידושים והערות על כמה מקומות בתלמוד ובמפרשיו, תרצ"ב. מהדורה שניה יצאה לאור בניו יורק בשנת 1954. מהדורה חדשה יצאה לאור לאחרונה בעריכה חדשה: דוד צבי האפפמאנן (הופמן), שו"ת מלמד להועיל כולל שאלות ותשובות על ד' חלקי שו"ע והערות על הש"ס, בעריכה חדשה ע"י הרב דוד צבי הופמן נינו של המחבר, תש"ע.

לצד חילופי המכתבים שהגיעו לידינו, מאפשר לנו לעמוד על ההתפתחות ההלכתית שחלה במענה ההלכתי שניתן על ידי רדצ"ה במספר נושאים שונים. מהשוואת האגרות שבידנו עם הכתוב במחברת עולה כי רדצ"ה העתיק בתדירות גבוהה את פסיקתו למחברת בה בעת ששיגר את מכתב התשובה לשואל. המכתבים שבידינו כוללים על פי רב את שמות הנמענים וכן את תאריכי הכתיבה. לכן במקרים שיש בידינו אגרות המקבילות לתשובות, כפי שהן מופיעות בשו"ת מלמד להועיל, נוכל להצביע על המועד המדויק שבו נכתבה התשובה. יתרה מזאת, ניתן לראות במחברת כי רדצ"ה חזר לתשובות שכתב במחברת, והמשיך לעדכן אותם שוב ושוב לעיתים לאורך זמן. עדות לכך כבר מצויה במבוא שכתב בנו למהדורה המודפסת:

אך בענותנותו הגדולה היה אומר שזקוק הוא לזמן של שלוש שנים לכל הפחות בכדי לעיין בהם ולחזור עליהם לתקנם ולשכללם כדי שיהיו כלם דברי חפץ ואמת. אולם באשר היה טרוד בעבודת שאר חבריו וספריו היה דוחה את הדבר משנה לשנה והמלאכה נעצרה.

ברור שהמכתבים ששלח רדצ"ה לא נשארו אצלו, אבל במחברת שבידינו ניתן לראות מקרים שבהם הוא העתיק את התשובה ששלח, ולאחר מכן עדכן או שינה את דעותיו או הוסיף מקורות נוספים, אליהם הוא נחשף מאוחר יותר, שתומכים בדעתו.⁷ במקרה שלפנינו נציג סוגיה שאליה חזר רדצ"ה מספר פעמים לאורך חייו. בדרך זו נחשוף טפח מדרכי עבודתו כפוסק, בהתפתחותו ההלכתית והתדמיתית וכן במאפיינים של תשובותיו ובתכנים ומקורות עליהם הוא מתבסס בפסיקתו.

מנהג איסור קטניות בקהילות אשכנז ומעמדו של שמן שומשומין בפסח

איסור אכילת חמץ בפסח כולל מאפים ממיני דגן שבצקם נתפחו. החל מהמאה ה-13, נהגו בקהילות יהודי אשכנז להימנע מאכילת מאכלים הכוללים 'קטניות'. בכלל זה מגוון צמחים קטנים שאינם מיני דגן ואינם יכולים להחמיץ. שורשי המנהג אינם ידועים, וכבר בימי הביניים ניתנו הסברים שונים ומגוונים למנהג.⁸ כך גם בימינו חלוקות הדעות באשר

7 דוגמאות נוספות כוללות את האפשרות לטבול עם חציצות ושימוש באמצעי מניעה, שאנו מקווים לדון בהם בהמשך.

8 סיכום של תולדות מנהג הקטניות, ראו אצל: שמואל יוסף זיון, המועדים בהלכה (תל-אביב תשי"ד), עמ' רנה-רסב; ישראל מ. תא-שמע, "איסור קטניות בפסח – תולדותיו ופשרו", בתוך: מ' בניהו (עורך), אסופות: ספר השנה למדעי היהדות, ג (תשמ"ט), שמו-שנה (פורסם גם בקובץ מאמרי "מנהג אשכנז הקדמון"; "הלכה ברורה" על מסכת פסחים", דף לה עמוד א, ד"ה אורו דוחן וקטניות בפסח). מקור קדום יותר שנגלתה אחרי כתיבת סיכומים אלו, ראו: רבי אלעזר מוורמייזא, דרשה לפסח, שמחה עמנואל (מהדיר), ירושלים תרס"ו, עמ' 90, והערות המהדיר בעמ' 51-52 שם.

לשורשי המנהג וטעמיו,⁹ ועדיין מידי השערות לא יצאנו. מנהג זה המשיך להתפתח וכלל צמחים שונים שהגיעו לקהילות אשכנז בתקופות מאוחרות. בנוסף, רשימה של מיני קטניות שהגיעה מתחום הלכתי אחר, והוא האיסור המקראי על זריעת שני מיני זרעים בשדה אחד (ויקרא יט, 19). בביאורה את הכלל המקראי המשנה (כלאים ב, ב) כוללת את האיסור לזרוע מיני קטניות זה עם זה. הרמב"ם (הלכות כלאים א, ח) כבר מנה במפורש (ובעקבותיו גם השולחן ערוך, יורה דעה רצז, ג) את השומשמן כסוג של קטניות. בשלב מסויים, כל מה שהוגדר כקטניות לענין כלאים הוגדר גם כקטניות לענין פסח, ומשום כך החמירו בקהילות אשכנז שלא לאכול שומשמן בפסח.¹⁰

שאלת מעמדו של שמן היוצא מן הקטניות נידון אף הוא בהקשר זה. הלכה למעשה, התקבלה הדעה בקהילות אשכנז רבות, שמותר להשתמש בשמן קטניות, כגון שמן שומשמן, להדלקה, אבל לא לאכילה. אמנם, במאה ה-19 כמה פוסקים התיירו בשמן קטניות (ובכלל זה בשמן שומשמן) גם למאכל בשעת הדחק, בתנאי שמכינים את השמן באופן שהזרעונים אינם באים במגע עם מים, שבכגון זה אפילו מיני דגן לא יחמיצו.¹¹ בהקשר זה, ולקראת חג הפסח בשנת תרנ"ה, התעורר דיון במעמדו של שמן שומשמן בפסח בירושלים. וגם במקרה זה, כמו במסורת האשכנזית המקובלת הרבנים האשכנזים בירושלים לא התיירו שמן שומשמן לאכילה בחג הפסח.¹² הדיון התחדש בירושלים שוב בשנת תרס"ט. ואז לראשונה, הרב אברהם יצחק הכהן קוק נתן תעודת כשרות לפסח לשמן שומשמן שהופק בעיר יפו על ידי כבישה יבשה במכונה חדישה. רבני ירושלים דחו את ההיתר שניתן על ידי הרב קוק, וכתוצאה מכך תעורר פולמוס נוקב בין הרב קוק לבין רבני ה"יישוב הישן" בירושלים.¹³

שמן שומשמן כפי שמופיע בשו"ת מלמד להועיל

בשתי תשובות בשו"ת מלמד להועיל, דן רדצ"ה בשימוש בשמנים מן הצמחים בפסח: בחלק א, סימן פז, הוא דן בשאלה "אי שומשמן הוא זעזאם בל"א [= בלשון אשכנז, גרמנית], ואי הוי קטנית, ואם כן, האם שמן שומשמן מותר בפסח?" ושם, בסימן פח, הוא מתייחס לשאלה "מה דין בוטנים ושמן בוטנים בפסח?"

- 9 תא-שמע, שם; עמנואל, שם; בכלל זה יש להזכיר את התשובה המזוייפת שמופיע בספר "בשמים ראש" (פורסם לראשונה בשנת תקנ"ג), לפיו מדובר במנהג קראי שאומץ על ידי יהודים אשכנזים.
- 10 ראה: בצלאל לנדוי, "השימוש בשמן שומשמן לפסח", מוריה, שנה א, ג-ד, עמ' עה-עו. יצויין שאין חפיפה מלאה בין קטניות כסיווג בוטני (legumes) לבין המינים שנכללו במנהג הקטניות.
- 11 ראה: לנדוי, "השימוש", עג-עה.
- 12 לנדוי, "השימוש", עמ' עח-פ.
- 13 לתולדות הפולמוס, ראה לנדוי, "השימוש", עמ' פ-פד; חגי בן-ארצי, "אידיאולוגיה ופסיקת הלכה: דרכו של הרא"ה כפוסק", עמייחי ברהולץ (עורך), מסע אל ההלכה, תל אביב תשס"ג, עמ' 177-195.

סימן פז כולל שני חלקים: בחלק הראשון בהתייחסותו של רדצ"ה לנושא זה, שממנה עולה שהוא נוטה להחמיר. בתחילת התשובה הוא קובע שאכן יש לזהות את השומשומין עם "עזאם" [=sesame], בניגוד לכמה מרבני אירופה שזיהו אותו עם פרג. בהמשך התשובה הוא מכריע כי יש להתייחס לשומשומין כמין של קטניות, ובלשונו: "...אכן רבני מזרח יודעין היטב טיבו של שומשומין. והנה במזרח יש מקומות שאוכלין שמן שומשומין ולפי עדותו של הרב בעל ברכי יוסף... רוב המון ישראל אכלי שמן שומשומין בפסח. אכן כאשר הוגד מאיש אחד ירושלמי רובן של יושבי ירושלים מחמירין שלא לאכול"¹⁴. בחלק זה של התשובה הוא לא מתייחס לשאלה של שמן שומשומין, אבל משמע מדבריו שהוא נוטה להחמיר גם בשמן שומשומין.¹⁵ חלקה השני של סימן פז הוא העתק של מכתב שקיבל רדצ"ה מתלמידו, רבי אליעזר גרינהוט, שעלה לארץ, וגר בירושלים. במכתב זה הוא מדווח לרדצ"ה שהמנהג הרווח בירושלים – אפילו בקרב קהילות הספרדים – הוא להחמיר בשמן שומשומין ומעיד ש"לפני כמה שנים עלה בדעת החכמים להתיר שמן שומשומין בפסח, ולבסוף הדרו בהם..."¹⁶ כפי שנראה, הרב גרינהוט מתייחס כאן לדיון שעלה בשנת תרנ"ה.

סימן פח עוסק, כאמור, בשמן בוטנים. מחד, מעלה רדצ"ה את האפשרות שיש להחמיר בבוטנים כיון שהוא סוג של קטניות על פי חוכמת הבוטניקה, ובלשונו, "ובאמת פרי זה הוא מין קטנית, ונקרא גם כן בחכמת הבוטניקה הילזענפרוכט [=hilsenfrucht, =legume]". עם זאת, הוא מסיק כי ישנם הבדלים בין בוטנים לבין מיני קטניות אחרים, ובהם שמשום ועל כן יש מקום לדון להקל. בהמשך הוא מתייחס, בדרך אגב, גם לשמן שומשומין, מציין כי הרש"ר הירש התיר שמן שומשומין בפסח לבני קהילתו. הוא מדגיש כי איננו מוכן להתיר שמן שומשומין על בסיס ההיתר של רש"ר הירש בסביבתו ("לא מלאני לבי להתיר"), הוא מאמץ את גישתו המקלה (של הרש"ר הירש) בנוגע לשמן

14 הוא ממשיך ומסביר: "שומשומין נמנה בכלל קטניות ומדיש אחרונים דאוסרין את שמנו אפילו להדלקה מפני שמעורב בו דגן ש"מ שיש בו חשש כבקטניות... ולפ"ז יש להחמיר בשומשומין כבקטניות ובפרט שדומה קצת לעדשים".

15 בלשונו: "אמנם אי מותר לערב קצת שמן שומשומין לתוך קונטבוטטער [= מרגרינה] או אסור מטעם אין מבטלין איסור לכתחילה, זו שאלה אחרת... ואין לי פנאי להאריך כעת בזה". משמע שהוא נוטה להחמיר גם בזה, על אף שיש מקום לדון בהקלה בתנאים מסויימים.

16 "העתק): מה שבקש הג' להודיעהו איך מנהג האשכנזים בירושלים בענין שמן שומשומין בפסח וכו' ידע מר כי בזמננו נוהגין בו גם אחינו הספרדים איסור וכן מבואר בספר מנהגים... וכן באמת המנהג כהיום מבלי הבדל בין עדה לעדה כדעת הב"ח ז"ל. ונהירנא כי זה לפני שנים עלה בדעת החכמים להתיר שמן שומשומין בפסח ולבסוף הדרו בהם כי חששו לחששת תו"ב המנהג לאסור שמן שומשומין בפסח וכן נוהגים ודרשתי ונודעתי שאמת נכון הדבר שפה ירושלים תו"ב המנהג לאסור שמן שומשומין בפסח וכן נוהגים גם אחינו הספרדים ובי"ס שקבלו עליהם את חומרת הרמ"א אשר עליו נסמכין ואחריו נמשכין האשכנזים, ומהם למדו הראשונים לעשות כן... (וע' יאהרבוך של החכם לונטץ שכתב ג"כ שבירושלים אין אוכלים שמן שומשומין). אלעזר הלוי גרינהוט".

בוטנים: "בנידון דידן דאין כאן הני חששות שבשמן שומשמין, אין להחמיר כל כך". לבסוף מציין רדצ"ה שהוא שמע 'אחר כך' שגם הרב יצחק אלחנן ספקטור, רבה המפורסם של קובנה אשר בליטא, התיר שמן שומשמין.¹⁷ וזה ציטוט דבריו בסימן פח:

...אני נוטה להתיר השמן אם יסכימו עמי הרב דהאמבורג והרב דפאזען ואין לי פנאי להאריך כעת. ויש להוסיף על זה כי כבר הורה זקן מו"ה שר"ה זצ"ל בפפד"מ [= מורנו הרב שמשון רפאל הירש זכר צדיק לברכה בפרנקפורט דמיין] להתיר שמן שומשמין, ואף שבשמן שומשמין שפשט המנהג בא"י [= בארץ ישראל] ובשאר ארצות לאיסור לא מלאני לבי להתיר, מ"מ [= מכל מקום] בנידון דידן דאין כאן הני חששות שבשמן שומשמין אין להחמיר כ"כ [= כל כך]. אח"כ [= אחר כך] שמעתי שהגאון דקאוונא בס' באר יצחק התיר שמן שומשמין.

סימן פח מופיע במחברת כסימנים: 288 ו-292, שנכתבו, ככל הנראה, תוך מספר שבועות או חודשים. נראה שרדצ"ה כתב תשובה משלו, ולאחר מכן שלח מכתב לרב גרינהוט כדי לברר כיצד נוהגים הלכה למעשה בירושלים.¹⁸ משקיבל את תשובתו של הרב גרינהוט, הוא העתיק אותה למחברתו. בהתבסס על תאריכים אחרים שבמחברת, נוכל לצמצם את הטווח שבו נכתבו שני הסימנים הללו לשנים שבין 1903 עד 1905. התשובה הנוספת, בנושא זה, שמופיעה בספרו מלמד להועיל בסימן פח איננה מצויה במחברת, ולכן איננו יכולים לשחזר את מועד כתיבתה. עם זאת, ראוי לציין שרדצ"ה לא מזכיר את שמותיהם של רש"ר הירש או של הרב ספקטור בתשובתו הראשונה. על בסיס המידע שבידינו לא נוכל להכריע: האם רדצ"ה נחשף לעמדותיהם המקלות רק אחרי מועד כתיבת התשובה,

17 לא איתרנו ההתייחסות ישירה לשמן שמשומין בתשובותיו של הרב ספקטור. על פניו מדובר בשו"ת באר יצחק, אורח חיים, סימן יא: "והא דמבואר באו"ח [=באורח חיים] שם דגם השמנים הנעשים מן הקטניות אסורים, יש לומר דמיירי דלא בררו אותם מקו"פ [מקודם פסח] או דעשו אותם השמנים בפסח, ואף דבררו בפסח עכ"ז [=עם כל זה] הא אסור מחמת הטעם דא"א [=דאי אפשר] לבררם ונתערב בפסח דלא נתבטל מקו"פ והוי יבש דנייעור בפסח כנ"ל, משא"כ [=מה שאין כן] בקטניות על עשיית הי"ש [=היין שרף] דנתבטל מקו"פ כנ"ל אין לנו להחמיר כלל כנ"ל". נושא תשובה זו משקה חריף ("יין שרף") שנעשה מכוסמת ("גריקע"), שהוא מעין דגן. למרות שככלל כוסמת איננה נאכלת על ידי אשכנזים בפסח, משום שזו קטנית; הרב ספקטור פוסק להקל במקרה של משקה חריף, ובתנאים מסוימים. אגב כך, הוא מיישם את פסיקתו המקלה גם בנוגע לשמן שמופק מקטניות. מכאן משתמע שכל עוד השמן עומד בתנאים שהרב ספקטור קבע, מותר אף לאשכנזים להשתמש בו לאכילה בפסח.

18 כפי שראינו, בתשובתו הראשונה, רדצ"ה טוען שאלו שזיהו ה"שומשמין" של מקורות הלכתיות עם "מאהון" (פרג) טועים. סביר להניח ששמן שומשמין הגיע לשוקי אירופה רק בעת ההיא, ורדצ"ה נשאל לגבי מעמדו בפסח לאשכנזים, שלא אוכלים קטניות. לכן הוא פנה לתלמיד בירושלים, אשר, מצד אחד, הכיר את הצמח ומוצרי, ומצד שני שמר על מנהג אשכנז. ראה עוד אצל לנדוי, "השימוש", עה-עו.

האם עמדתו התרככה, או שמא זו הייתה תשובה שקדמה לתשובות שנכתבו במחברת, והוא החמיר את פסיקתו בנושא זה עם השנים.¹⁹ תמונה שלמה יותר עולה מעיון בשלושה מסמכים נוספים שבידינו והן שתי גלויות שנשלחו מרדצ"ה לרב גרינהוט בירושלים, ומאמר שפרסם הרב גרינהוט בעיתון. נציג אותן כאן בסדר כרונולוגי.

שמן שומשומין - מקורות נוספים

א. המכתב הראשון ששלח רדצ"ה לרב אליעזר גרינהוט בסוף שנת 1903
המכתב מהרב גרינהוט לרדצ"ה הוא תשובתו למכתב ששלח רדצ"ה לרב גרינהוט. כאמור, מכתב זה נכתב בין השנים 1903-1905. את המכתב שכתב רדצ"ה לרב גרינהוט איתרנו באתר של מכירות פומביות.²⁰ במכתב זה כותב רדצ"ה שעליו לתת מענה לשאלה שנשאל בנושא שמן שומשומין, והוא שואל מהו המנהג המקובל בירושלים. וזה תוכן המכתב (בחלק הקשור בנושא זה):

...והנה שאלה אחת אני מבקש מאתו כעת. הנה צריך אני ליתן פסק על דבר שמן שומשומין שנקרא זעזאם-אל [Sesamöl, הסימנים במקור] לצורך פסח. ופשוט ששומשומין בכלל קטניות יחשב כמבואר להדיא בי"ד [=ביורה דעה] רצ"ד ס"ג, ודין זה לקוח מהרמב"ם ה[לכות] כלאים. וכן משמע מתוספתא פ"ק [=פרק קמא] דתרומות. ולפ"ז [=ולפי זה] שומשמין הוא בלי ספק בכלל גזירת קטניות שנהגין האשכנזים באיסור כמבואר באו"ח [=באורח חיים] סימן תנ"ג. ואין שום ספק ששומשמין הוא זעזאם שכן פי[רש] הרמב"ם בפיה"מ [=בכפירוש המשניות] פ[ר]ק ב' דשביעית וכן פי[רש] הברטנורא שהוא מה שנקרא בלשון ערבי אל סומסום (והתרגום שמתרגמין באונגארן וברוסיא: 'מאהן' הוא טעות,

19 רדצ"ה מזכיר את "הרב דהאמבורג והרב דפאזען" בין החיים. לכאורה מדובר ברבנים מרדכי עמרם הירש וזאב פייילכנפלד, המוזכרים כמה פעמים בספרו מלמד להועיל. (הרב מרדכי עמרם הירש: חלק א סימנים טז ולו, חלק ב סימן טו; הרב זאב פייילכנפלד: חלק א, סימנים טז וקיג, חלק ב סימן ו, וחלק ג, סימן לא). הרב מרדכי עמרם הירש נפטר במאי 1909 והרב זאב פייילכנפלד נפטר בשנת 1913. מכאן שניתן לשער שרדצ"ה חיבר תשובה זו לכל המאוחר בשנת 1909. עם זאת יתכן שהוא ערך את תשובתו הראשונית כשמידע חדש הגיע לידי. מילותיו שלו: "יש להוסיף"; "אח"כ שמעת" הם עדות לכך שהמידע אודות רש"ר הירש ורי"א ספקטור לא היו בידו עת שכתב את הגרסה הראשונה של תשובתו.

20 מכתב זה פורסם אצל: נפתלי בן-מנחם, "איגרות חכמי ישראל לד"ר אליעזר הלוי גרינהוט ז"ל", בתוך: "לכהן מימון (עורך), סיני - ספר יובל: קובץ תורני מדעי יוצא לאור לציון הופעת כרך הארבעים של סיני ירחון לתורה, למדע ולספרות (ירושלים, תשי"ח), עמ' תקלב-תקלג. המכתב עצמו, בכתב ידו של המחבר, הופיע במכרו פומבי של חברת "אוצרות" באוקטובר, 2021: <https://bit.ly/RDZHSesame1>.

כי מאהן הוא פרגין כמו שפי[רש] הרמב"ם והברטנורא... ולפי זה] ולפי זה] הוא דבר פשוט שאשכנזים אסור שמן שומשומין לאכילה בפסח.

אמנם ראיתי בברכי יוסף סי' תנ"ב אות י"ד שכתב: רוב המון ישראל אכלי שמן שומשומין בפסח. ובסי' תנ"ג אות ה' משמע מדבריו שבארץ ישראל יש מחמירין ויש מתירין. וכן הוגד לי מאחד מאנשי ירושלים שהיראים מחמירים שם, ויש שמקילין. ועתה אשאל מידידי שימחול ויחקור על דבר ענין זה ויודיעני בקרוב:

א. איך נוהגין האשכנזים בירושלים (שנוהגין איסור בקטניות) לעשות? שמן שומשומין בפסח, אם רובן מקילין, או לכל הפחות אם יש שם יראים בני תורה שראויים לסמוך עליהן שמקילין ואוכלים שמן שומשומין בפסח.
ב. מי ומי הוא שהתיר להם שמן שומשומין, אם הם רבנים גדולים שראויים לסמוך עליהן.

ג. מאיזה טעם התירו, ולמה הוציאו שמן שומשומין מכלל איסור קטניות.
ד. אם האשכנזים שנוהגין היתר באותו שמן למדו כן מהספרדים, שנוהגין היתר בכל קטניות, ואם כן אין היתר זה מועיל כלל להתיר גם לאשכנזים שבשאר ארצות שנהגו מעולם לאסור קטניות בפסח.

ואבקש מידידי שיחקור על דבר זה אצל רבני ירושלים האחרים שנראים בעיניו שהם בני סמכא ויכתוב לי מה שהעלה בענין זה. ואביע לו תודתי במוקדם.

ידידו ומוקירו

הק[טן] דוד צבי האפפמאנן

המכתב מתוארך למוצאי שבת פרשת מקץ 5664 (19 לדצמבר, 1903), תאריך שעולה בקנה אחד עם התיארוך ששערנו על בסיס הצלבת המידע במחברת.

ב. מאמריו של הרב גרינהוט בעיתון "חבצלת"

ביום ט' ניסן, תרס"ט (31 במרץ, 1909), בימי הפולמוס בין הרב קוק לבין רבני ירושלים אודות שמן שומשומין בפסח, וימים ספורים לפני פסח, פורסם בעיתון "חבצלת" מאמר "על דבר שמן שומשומין של פסח", החתום בשם עט (פסבדונים) "במ"י ז"ל". במאמר מזכיר המחבר את קיומה של התכתובת "כלפני עשר שנים" עם רדצ"ה, ומציין שרדצ"ה נקט בעמדה מחמירה: "הרב נ"י משך את ידו מלהתירו". מחבר המכתב ממשך ושואל כיצד הפוסק האלמוני הכשיר שמן השומשום לפסח (כשהוא מתייחס לרב קוק), ובפרט בירושלים: "אבל במקומנו, נהי נמי דלא הוי א[י]סור ברור מצד הדין, מיהו מן הדברים שנהגו בהם איסור מיהו הוי." בסיכומו של המאמר הוא מלמד זכות על הפוסק (הרב קוק) בטענה שהיתרו ניתן רק לספרדים, ולא בירושלים.

תוך זמן קצר התברר שהמסקנה שהרב קוק התיר את שמן השומשומין רק לספרדים - היתה שגויה, זאת משום שחלפו רק ימים ספורים והרב קוק פירסם "קונטרס ע"ד הכשר השמן הנעשה משומשמין יבשים שלא נלתו, בשימור לשם פסח", בו הוא פורס את עמדתו המקלה גם לאשכנזים וגם בירושלים. בעקבות הופעת הקונטרס, פורסם מאמר נוסף, בי"ד ניסן, תרס"ט (5 באפריל, 1909), "עוד ע"ד שמן שומשמין של פסח", ובו מבקר אותו כותב אלמוני את עמדת הרב קוק ומסיים: "זהו מה שראיתי להוסיף על דברי אחרי יציאת הקונטרס של הרב המתיר נ"י".

בצלאל לנדוי הסיק כי מחבר שני המאמרים המופיע בראשי התיבות "במ"י ז"ל" אינו אחר מהרב אליעזר גרינהוט, בהתבסס על ציון ההתכתבות שהוא ניהל עם רדצ"ה. ואכן, שם אביו של גרינהוט היה משה יהודה, ופיענוח השם הוא: "במ"י ז"ל" = בן משה יהודה זכרונו לברכה.²¹ מכתב נוסף שהגיע לידינו מאשר את קביעתו זו של לנדוי ותורם מידע נוסף באשר לפולמוס שהתקיים.

ג. המכתב השני מרדצ"ה לאליעזר גרינהוט

בגלויה שנשלחה מרדצ"ה לרב גרינהוט,²² מיום כ"ה בניסן, תרס"ט, פחות משבועיים לאחר הופעת המאמר השני בעיתון "חבצלת", ניתן לקרוא את תגובתו של רדצ"ה לדברים שנכתבו. רדצ"ה כותב כי קיבל את "עלי החבצלת" וכן את ה"קונטרס" של הרב קוק. בדבריו הוא מביע את הסכמתו עם הרב קוק. זה לשון דבריו:

תחילה אתן תודה למ"כ [=למעלת כבודו] על משלוח הקונטרס ועלי החבצלת. ומה שנוגע לגוף השאלה לענ"ד [=לעניות דעתי] הדין עם הרה"ג מו"ה [=הרב הגאון מורנו הרב] אברהם יצחק הכהן קוק נ"י [=נרו יאיר] שאם אין לותתין השומשמין וגם מטגנין השמן לית דין ולית דיין לאסור השמן, דמאי יש לחוש הא אין מנהג להחמיר בקטניות יותר במה' <מבה' > מיני דגן...

מכאן עולה שעמדתו של רדצ"ה הלכה למעשה התפתחה על בסיס מידע שהגיע לידינו. נציין כי יתכן שכבר בראשית הדרך הוא סבר שיש מקום להקל מסברא, ועל כן הוא השקיע זמן ומאמץ בברור המנהג הן בסביבתו והן בירושלים. אך, משעלה בידו שהמנהג הרווח הוא שלא להקל בשימוש בשמן שומשומין, פסק לחומרא. מאוחר יותר, משהגיע לידי הקונטרסים של הרב קוק, הוא השתכנע מעמדתו של הרב קוק שכתב שעל אף ששומשמין הוא קטנית, כשהשמן מופק בתהליך שבו השומשומין לא באים במגע עם מים, מותר אף לאשכנזים להשתמש בשמן בפסח.

21 לנדוי, "השימוש", עמ' פג.

22 נוסח הגלויה פורסם אצל בן-מנחם, "איגרות גרינהוט", עמ' תקלה-תקלו. הגלויה נמכרה במכרז פומבי מאת חברת צולמן בנובמבר 2021: <https://bit.ly/RDZHSesame>.

המכתב מבהיר עניין נוסף. בעמוד השני בתשובתו של רדצ"ה, הוא מציין ששמע מהרב ד"ר דב אריה ריטר מרוטרדם שהרב ספקטור מתיר שמן שומשום בספרו באר יצחק, אבל אז הוא מציין שהספר איננו ברשותו. עם זאת הוא מבסס את דעתו המקלה על פסיקה זו בצירוף הסברה של הרב קוק. מכאן שהשמועה על עמדה מקלה זו, שמובאת בסימן פח ("שמעתי שהגאון דקאוונא..."), אף היא הגיעה אליו עוד לפני כתיבת מכתב זה באביב תרס"ט.

נותרה בידינו שאלה שהמענה לה יינתן רק אם נוכל לשחזר את המקור של סימן פח, או אז נוכל לבדוק האם ההסתמכות של רדצ"ה על הרב יצחק אלחנן ספקטור נוספה רק מאוחר יותר, כפי שסביר להניח. עם זאת, נוכל עתה לשרטט את התפתחות ההתייחסות ההלכתית של רדצ"ה לשימוש בשמן שומשום בפסח במשך חמשי שנים. בתחילה, על אף שיש לו הוה אמינא להקל, הלכה למעשה הוא החמיר אחרי שהוא מברר שאין "יראים בני תורה שראויים לסמוך עליהן" שפסקו להקל. בתשובתו השנייה הוא שב ומחמיר, תוך שהוא מציין ש"לא מלאני ליבי" [להקל], וזאת למרות שרש"ר הירש ויצחק אלחנן ספקטור (במקרה שלו יתכן שהשמועה הגיעה לאחר מכן) מתירים. בשלב זה, למרות שהחמירה בשמן שומשמין נותרה בעינה, רדצ"ה היה מוכן לצרף את הגישות המקלות, ובהתבסס על מספר שיקולים נוספים לפסוק לקולא בנוגע לשמן בוטנים. לבסוף, לאחר שפסיקתו של הרב קוק מגיעה לידי, הוא מקבל את עמדתו המקלה של הרב קוק, בהסתמכותו על תהליך הייצור של השמן שהתחדש לו מקריאת הקונטרסים שבהם פורסמה עמדתו ההלכתית של הרב קוק. כשתשובה זו היתה לפניו, הוא צרף אליה את העמדה המקלה של הרב יצחק אלחנן ספקטור. אין להסיק מכך שהוא שינה את עמדתו המחמירה כלפי שמן שומשמין שהופק בכל צורה אחרת, ואיננה כלולה בתהליך ההפקה החדשני ובסטנדרט של הפיקוח הקפדני בו עמד היצרן ביפו, ולמרות זאת מדובר בשינוי מגישתו הראשונית, בשנת 1903.

סיכום ומסקנות

את תשובותיו על שמן שומשמין בפסח, הרדצ"ה מבסס על בדיקה לשונית ובוטנית, עיון במקורות הלכתיים וכן על ברור של המנהג והרווח ותפוצתו. המנהג היווה גורם מכריע בשיקוליו ההלכתיים וגבר על סברות הלכתיות להקל. ממכתבו הראשון לרב גרינהוט עולה כי גם בשעה שקיימת עדות לכך שרבים הקלו, לא ניתן לכך תוקף של 'מנהג' שניתן להקל על פיו. רק כשהמקילים הם "רבנים גדולים שראויים לסמוך עליהן" או "יראים בני תורה שראויים לסמוך עליהן", ורק כשאין חשש שהם "למדו כן מהספרדים, שנוהגין היתר בכל קטניות", אז הוא נסמך על מעשיהם כדי להקל הלכה למעשה. בנוסף, החל מסוף המאה ה-18, הפך עניין הקטניות למוקד פולמוסי, שביסודם חילוקי דעות באשר להנהגות

שלא נבעו ממקורות תלמודיים ושלא עלו בקנה אחד עם אמיתות מדעיות שנודעו בזמנם.²³ נראה מכאן כי רדצ"ה, רב אורתודוקסי הונגרי, שמוריו ורבותיו, ביניהם הרב משה שיק (מהר"מ שיק) והרב אברהם שמואל בנימין סופר ("כתב סופר"), היו מתלמידיו וממשיכי דרכו של הרב משה סופר ("חת"ם סופר"), עמד בצד השמרני של המשוואה ודגל בשמירת מנהג ישראל סבא בכל מקום, על אחת כמה וכמה ביחס למנהג הקטניות.

עם זאת, נראה שלדעתו של רדצ"ה, בשונה מרבני ירושלים, שמירה מוקפדת על המנהג אין פירושה סלידה מכל דבר חדש שלא היה נהוג קודם לכן, אלא בירור, והבנה של גדרי המנהג. לכן, רדצ"ה הקל והתיר את האפשרות להפיק שמן מזרעוני שומשומין מבלי שהזרעונים יבאו במגע עם מים, משום שניתן היה לאכול ממיני דגן שלא באו במגע עם מים ולא התחילו להחמיץ. וזאת משום שלדעתו לא יתכן שגדרי המנהג יהיו מחמירים יותר מגדרי איסור התורה עליו הוא מבוסס. בלשונו: "אין מנהג להחמיר בקטניות יותר מבה' מיני דגן". כך עולה גם בתשובתו באשר לאכילת בוטנים בפסח. מכיוון שיש לפקפק אם בוטנים (שלא היו מוכרים באירופה כשהתפתח מנהג איסור קטניות) בכלל נאסרו כסוג של קטניות, על אף שהם שייכים למשפחת הקטניות הבוטנית, יש לצרף את הסברות להקל ולהתיר שימוש בשמן בוטנים.

ניתן לסכם כי במסמכים שלפנינו רדצ"ה התייחס לשאלת שמן שומשומין בפסח לפחות ארבע פעמים במשך כשש שנים, מ-1903 עד 1909: כשהוא כתב את פסיקתו הראשונה (החלק הראשון של סימן פז), כשהוא כתב לתלמידו בירושלים כדי לברר המנהג הקיים שם (המכתב במכירה הפומבית) והעתיק את תשובת התלמיד למחברתו (החלק השני של סימן פז), כשהוא כתב התשובה על שמן בוטנים והתייחס, אגב אורחא, לשמן שומשומין (סימן פח), ולאחרונה כשהוא כתב לתלמידו שהוא השתכנע מקונטרס הרב קוק (הגלויה במכירה הפומבית). בכל שלב, הוא הוסיף מקורות לתשובות שנתן, בחן מחדש את פסיקותיו הראשונות, ושינה את עמדתו, ולו רק בצורה קלה.

לדעתנו, מקרה זה מדגים היטב את דרכי הפסיקה של רדצ"ה, כפי שאפשר לראות גם בהתייחסותו לנושאים נוספים.²⁴ רדצ"ה מתמיד לבחון מחדש פסיקות שנתנו על ידו בעבר, וממשיך ומעדכן במחברתו מקורות ומידע חדשים לאורך שנים, ובכך מחזק ומבסס עמדות קודמות, או לחלופין משנה את פסיקותיו ומתאימן לעדויות החדשות שהגיעו לידינו, בין אם להקל ובין אם להחמיר. הדגמנו כאן את השימוש בכתבים שלא פורסמו

23 ראה: מעוז כהנא, מהנדע ביהודה לחתם סופר: הלכה והגות לנוכח אתגרי הזמן (ירושלים תשע"ו), עמ' 6-185, 291-300.

24 ככוונתנו להמשיך ולהתחקות אחרי שינויים שחלים בעמדותיו ההלכתיות של רדצ"ה בנושאים נוספים. נוכל כבר עתה לציין שההסבר לכך שרדצ"ה משמיט בתשובותיו במחברתו ובשו"ת מלמד להועיל שמות ומקומות וזאת בניגוד למכתבים ששלח. זאת משום שהוא לא ראה את הערכים במחברתו כתוצרים מוגמרים. כל תשובה, כפי שהיא לפנינו, מתעדת את העיסוק שלו בנושא מסוים לאורך מספר שנים.

ושנתגלו רק לאחרונה כדי לשחזר את ההתפתחות בעמדתו של רדצ"ה בנושא הלכתי ספציפי ולהתחקות אחר השינויים שחלו בהשקפותיו בנושא זה. מכאן שאין לנו להסתפק בהסתכלות סינכרונית על פסיקותיו של רדצ"ה ולנסות להבין אותו ואת פסיקותיו באופן דיאכרוני והתפתחותי.